

П. П. ТОЛОЧКО

ДО ТОПОГРАФІЇ ДРЕВНЬОГО КИЄВА

У вивченні історії древнього Києва (до 30-х років XIII ст.) провідне місце належить археологічним дослідженням. Особливо велике значення мають спостереження під час земляних робіт, які проводяться на території Києва. Ці спостереження внаслідок широко розгорнутого будівництва дають можливість визначити територію поширення культурних шарів, характер і ступінь заселення окремих районів древнього Києва, а також зібрати інші цінні матеріали по історичній топографії міста.

В древньоруському літопису досить часто зустрічаються згадки про ті чи інші райони Києва, окремі місця і урочища, а також певні події, зв'язані з ними. Проте з літописних згадок не завжди вдається точно визначити їх географічне місце розташування, розміри і т. д. В зв'язку з цим головну увагу треба звернути на вивчення залишків матеріальної культури древнього Києва, які надійшли і надходять з місць новобудов.

Завдяки спостереженням під час земляних робіт на території Києва тепер маємо змогу уточнити місце розташування одного з князівських сіл, що згадуються в літопису, а також характер і розміри торговельно-ремісничих районів древнього Києва—Копиревого кінця і Подолу.

В основу даної статті лягли матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами в Києві. Цінні спостереження провели Ф. Б. Копилов, В. А. Богусевич, І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева (Вінницька), Н. В. Лінка, В. Дяденко. Матеріали, зібрані ними, зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР. Наукова цінність цих матеріалів робить потрібною їх публікацію.

Дуже цікавими виявилися спостереження в районі Караваєвих Дач, проведені в 1958 р. Н. В. Лінкою. Під час прокладання водопроводу по вул. Артилерійській, № 5 будівельники натрапили на глинобитну обпалену стінку з червоної глини. Після розчистки виявилось, що це була напівсферична, діаметром близько 1 м глинобитна піч. Стінки печі, які збереглися на висоту до 0,5 м, були обпалені до червоного кольору і мали товщину близько 10 см. Діаметр збереженої верхньої частини печі — 92 см, нижньої — 1,1 м. Черинь печі мав неправильну округлу форму і був добре випалений. Під час розбирання поду було помічено, що він має кілька шарів — слідів чергових підмазок. Товщина череня досягала 18—20 см. Це свідчить про довготривалість функціонування печі.

Виявлена піч знаходилася на глибині до 1 м від сучасної поверхні, в шарі дуже гумусованого ґрунту. В цьому ж шарі, навколо печі, були знайдені фрагменти кераміки (за повідомленням Г. Галдіна,— і ліп-

ної), зола, вугілля і т. ін. Кружальна кераміка, на думку дослідників, може бути датована XI ст. На денцях цього посуду є запливи, а також клейма. Зібрані на такій невеликій площі уламки посуду належали щонайменше трьом великим горщикам з широкою шийкою¹.

Раніше на цій же садибі геологом Г. Галдіним були зібрані прясла, бронзовий хрестик, перепалені кістки і т. д. Безперечно, найбільш цікавою і виразною знахідкою є невеликий натільний хрестик, характерний найімовірніше для XI—XII ст.

На жаль, провести археологічні розкопки в цьому місці не було можливості. Ділянка має досить густу забудову і засаджена фруктовим садом. Проте навіть виявлені матеріали — піч, кераміка, прясла, хрестик і т. ін. — говорять про те, що перед нами залишки древньоруського житла.

Значний інтерес становлять і топографічні умови даної знахідки. Садиба № 5 знаходиться на правому березі річки Либедь, на відстані 300 м від її заплави. Вздовж сучасної Ново-Польової вулиці протікає струмок Шулявка, який тут же впадає в Либедь. Таким чином, територія, де була виявлена знахідка, оточена з півночі та сходу заплавами річок Либеді і Шулявки і має досить вигідне топографічне місце розташування.

Безперечно, в цьому трикутнику, утвореному злиттям двох річок, знаходилось древньоруське поселення, яке може бути датоване XI—XII ст., а можливо і дещо ранішим часом. Не виключено, що перед нами одне з замських князівських сіл. Відомо, що Володимир в 980 р. одну з своїх жінок — «Рогнеду юже посади на Лыбеди, иде же есть ныне село Предславино»². В якому зв'язку знаходиться літописне село Предславино і знайдене поселення, ще говорити важко. Можна лише зазначити, що це поки єдиний пункт на р. Либеді, де знайдено масові древньоруські матеріали. Оскільки в літопису не дається опис топографічного місця розташування села Предславино, можна висловити думку про те, що воно знаходилось саме тут.

Значні земляні роботи, які велись в інших місцях либедської ділянки, зокрема в районі вулиці Предславінської, ніяких древньоруських матеріалів не дали. Сучасна ж назва вулиці — досить пізнього походження і не може бути свідченням наявності тут однойменного села часів Київської Русі.

Слід зазначити також, що в районі Караваєвих Дач, на правому березі р. Либедь, було знайдено кераміку корчуватівського типу. Остання залягала на глибині близько 2 м³. Отже, як бачимо, територія правого берега р. Либеді в районі Караваєвих Дач була заселена здавна.

Довгий час в археологічній літературі точились суперечки з приводу місця розташування Копиревого кінця древнього Києва. Одні його локалізували на Подолі⁴, інші — в районі Старокиївської гори⁵, треті — в районі Кудрявця⁶. Незважаючи на те, що остання точка зору була найбільш правильною, вона не змогла стати пануючою, оскільки не було масового археологічного матеріалу, який би підтверджував таку локалізацію. Прихильники цієї точки зору, виходячи переважно з аналізу літописних даних, не могли встановити розміри і характер території, зайнятої Копиревим кінцем, характер його культурного шару

¹ Н. В. Лінка, Щоденник спостережень за земляними роботами у межах м. Києва, 1958, стор. 18—23. Науковий архів ІА АН УРСР.

² Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 53.

³ Матеріали по нагляду за земляними роботами на території м. Києва, звіт І. М. Самойловського, 1952, стор. 2, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴ М. Ф. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб., 1820, стор. 115.

⁵ М. А. Максимович, Собр. соч., т. II, К., 1876, стор. 153.

⁶ П. А. Лошкарёв, Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева, ТКДА, 1897, стор. 96.

і т. д. В наш час, завдяки земляним роботам в Києві, зокрема в північно-західній частині, можна розв'язати ці питання.

Під час риття котлована під будинок № 4 на Львівській площі було виявлено культурний шар часів Київської Русі. Він мав кераміку, печину, вугілля та ін. За характером вінець кераміку можна датувати Х—ХІІ ст. В цій же садибі при дальших роботах було відкрито залишки споруди, господарські ями з керамікою епохи Київської Русі. Стратиграфія культурного шару в цьому місці досить складна. Зверху йшов вугільний прошарок, який вдалося простежити на довжину 3 м. В цьому прошарку зустрічалися горілі кістки та уламки кераміки. Нижче вугільного прошарку йшов гумусний шар, товщиною близько 1,5 м із значною кількістю кераміки ХІ—ХІІ ст., шматків цем'янки, кісток тварин, печини і т. д. Материковий лес в цьому місці починався на глибині близько 1,6—1,8 м⁷.

У 1959 р. недалеко від садиби № 4 на Львівській площі на глибині 2 м екскаватором було знято черінь печі, судячи по знайденій тут кераміці, від древньоруського житла⁸.

По вул. Новій (Кудрявський спуск), яка з'єднує вул. Артема з вул. Глибочицею, в обрзі урвища, що знаходиться над бензоаправною станцією (у 150 м від Глибочиці), В. Дяденком було виявлено заповнену культурними залишками часів Київської Русі яму. Вона знаходиться в північно-західному кінці виступу третьої тераси, що лежить між вулицями Кудрявською та Новою. Розміри ями: глибина 2,3 м від сучасної поверхні, ширина 2,5 м. В її заповненні знайдено уламки кераміки, кісток, печини і т. д. Визначити більш конкретно характер цієї ями було неможливо.

За 100 м від першої ями, ближче до вул. Артема (над садибою Станції захисту рослин), знаходилась ще одна чотирикутна пляма темного кольору довжиною до 3,5 м. При дальших земляних роботах виявилось, що ця пляма мала глибину до 1 м. В заповненні знаходились черепки посуду ХІ—ХІІ ст., кістки тварин, уламки печини. За своєю формою та розмірами пляма найімовірніше може бути залишками напівземлянки. В районі цих об'єктів, а також на південний схід від них скрізь трапляються знахідки часів Київської Русі, кістки, печина і т. д.

На території садиби по вул. Кудрявській, № 33⁹ на схилах гір в долину Дніпровської заплави було виявлено культурний шар часів Київської Русі товщиною до 0,75 м. Тут же знаходилась яма, форма якої нагадувала конфігурацію житла. В заповненні ями знаходились уламки печини і різні знахідки господарського характеру¹⁰.

В 1956—1957 рр. при проведенні земляних робіт по вул. Кудрявській і на території лікеро-горілчаного заводу було також виявлено культурний шар часів Київської Русі. Зокрема, на території заводу на глибині 0,85 м було знайдено розвал печини, очевидно, від древньоруського житла. Взагалі культурний шар в цьому місці досягав глибини понад 2 м¹¹.

Деяко раніше, в 1955 р., під час риття траншеї газопроводу від рогу вул. Артема до горілчаного заводу було знайдено уламки кераміки часів Київської Русі. Денна поверхня цього часу знаходилась тут на глибині 4 м¹².

⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник археологічного нагляду за земляними роботами по м. Києву за 1957—1958 рр., зошит № 5, стор. 27—36, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ Там же, стор. 85—86.

⁹ Там же, стор. 35—41.

¹⁰ Там же, стор. 41—43.

¹¹ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва за 1954 р., зошит № 3, стор. 38—44, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Ф. Б. Копылов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 1, стор. 19, Науковий архів ІА АН УРСР.

У 1953 р. по вул. Обсерваторній, № 3 (ближче до вул. Воровського) в траншеї водопроводу глибиною 1,5 м було виявлено кістяк, що лежав на лесовому материку, орієнтований головою на захід. Біля його голови знайдено: три невеликі срібні кільця з неспаяними кінцями (діаметр — 1 см) і дужку трибусинної сережки. Поховання розташовано на захід від міста Ярослава (у 300 м) і може бути датоване часом Київської Русі¹³.

Таким чином, аналіз археологічних знахідок на території, що безпосередньо прилягає до північно-західної частини Ярославого міста (Дитинця), з урахуванням знахідок, виявлених тут раніше, зокрема розкопками М. К. Каргера на території садиби Художнього інституту, наводить на думку, що перед нами не випадкові поодинокі оселі, а певний житловий масив древнього Києва. Він починався відразу ж за Львівськими воротами і тягнувся вздовж гірського пасма в напрямку Глибочицького спуску. До нього входила територія садиби Художнього інституту, схили Кудрявця, а також район вул. Обсерваторної. На нашу думку, якраз у цьому місці і можна локалізувати Копирів кінець древнього Києва. На користь цієї думки можуть свідчити повідомлення літопису¹⁴, відкриття церков св. Сімеона і св. Іоанна, а також масовий археологічний матеріал, виявлений у цьому районі. Є підстави вважати, що територія, на якій були виявлені культурні шари часів Київської Русі, становить близько 40 га.

Матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами на Подолі, одному з важливих, але мало досліджених районів древнього Києва, дають змогу простежити територію поширення культурних шарів часу Київської Русі і на цій основі поставити важливі питання історичної топографії Подолу.

Найбільш східні знахідки часів Київської Русі зустрічаються на Подолі, починаючи від вул. Ігоревської та Борисоглібської. В 1955 р. на вул. Борисоглібській, № 11 В. А. Богусевичем було знайдено фундамент будівлі часів Київської Русі. Фундамент зберігся висотою на 1,1 м, а в деяких місцях — на 0,8 м. Ширина його досягала 2,3 м. Стінки фундаменту викладені з тесаного каменю, сірого пісковика і плінфи, скріпленої цем'яною. На думку В. А. Богусевича, будівлю можна датувати часом до XII ст. Він вбачає в ній відому церкву Бориса і Гліба, так звану Турову божницю, яка знаходилась на торговій площі древнього Подолу або поблизу неї. Культурний шар, який було виявлено тут ще в 1946—1949 рр., має кераміку XI—XIII ст. і досягає глибини до 2 м¹⁵.

Досить цікаву знахідку було виявлено по вул. Волоській, № 20. Під час риття котлована під будинок в обрізі однієї з його стінок знайдено розвал печі виробничого призначення. Довжина розвалу становила 2 м, товщина — 1,2 м. Увесь розвал мав досить перемішану структуру. В цій суміші обгорілих стінок, череня, вугілля траплялись згустки окисленої міді, шлаки, шматочки оплавленої смальти та емалі. Останні знахідки свідчать про те, що ця піч служила для виплавки мідних речей, які оздоблювались емаллю та різнокольоровою смальтою.

Нижче від горна і в боки від нього йшли прошарки гумусованого піску, в якому знайдено уламки кераміки X—XIII ст., цілий глиняний світильник¹⁶, а також маленький трубчастий замок. Останній, очевид-

¹³ І. М. Самоїловський, Археологічні спостереження під час земляних робіт в Києві, 1953, стор. 2—3, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁴ П. П. Толочко, Копирів кінець древнього Києва, «Український історичний журнал», 1963, № 5.

¹⁵ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 17, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁶ Там же, стор. 21.

но, служив для замикання скриньки¹⁷. На цій же території при дальших земляних роботах було знайдено куски червоної смальти, залізні шлаки, скляні браслети, один з яких оздоблений спіралевидним орнаментом, та інші речі.

Характерно, що описане вище ювелірне горно знаходилося недалеко від місця розкопок 1950 р. В. А. Богусевича, якими також виявлено значні залишки ремісничого виробництва. В 1957 р. на цій території (Волоська, № 16) під час риття котлована було знайдено фрагментовану кераміку часів Київської Русі¹⁸.

У 1955 р. на близькій відстані від ювелірного горна, на проїжджій частині вул. Волоської виявлено ще один розвал цегляної будівлі, що знаходився на глибині 1 м від сучасної поверхні. Розвал складався з блоків цегляної кладки, скріпленої рожевою цем'янкою, окремих плінф та шматків цем'янки.

В. А. Богусевич, який досліджував цей розвал, на підставі розмірів плінфи датував будівлю XII ст. З деякими застереженнями дану будівлю можна пов'язувати з Новгородською Михайлівською божницею, яка знаходилась на Новгородському торговому дворі. Можливо, що і весь комплекс археологічних знахідок, описаний вище, відносився до цього двору¹⁹.

На розі вул. Спаської і Волоської під час земляних робіт також було знайдено кераміку X—XI ст., фрагмент жовтого скляного браслета і жовтої смальти.

Кераміку часів Київської Русі було знайдено під час риття траншеї по вул. Іллінській, від вул. Жданова до вул. Почаївської. Культурний шар в цьому місці починався з глибини 1 м і йшов далі вглиб²⁰. На розі вул. Почаївської і Іллінської в 1950 р. було знайдено невеликий натільний хрестик із червонувато-рожевого каменю. Подібні хрестики відомі і з інших місць і можуть бути датовані XI—XII ст.²¹

Завдяки земляним роботам вдалося простежити культурний шар часів Київської Русі по вул. Почаївській. У 50-х роках вздовж будинків № 1, 3, 9 на глибині понад 2 м було зустрінuto дуже багато кераміки часів Київської Русі XI—XIII ст., фрагментований світильник, шматки шиферу, залізні речі тощо²².

У 1951 р. на території будинку № 1 І. М. Самойловський знайшов 6 тиглів, зроблених з вогнетривкої глини. За формою вони нагадують циліндри, висотою до 17 см, з відігнутими зливами. Від тривалого вживання тиглі досить сильно ошлакувались і мають всередині окисли міді²³. Оскільки тиглі були знайдені не в закритому комплексі, визначити час їх функціонування неможливо.

Досить значними були знахідки в районі Контрактової площі. Ще в 1951 р. недалеко від церкви «Пірогоща» під час прокладання бруківки була знайдена шиферна плита довжиною до 1 м і шириною 75 см²⁴. Пізніше для визначення характеру культурного шару між

¹⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва, 1956—1957 рр., зошит № 3, стор. 1, 6, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁸ Там же, в 1957 р., зошит № 4, стор. 36.

¹⁹ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 22, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁰ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території м. Києва в 1957 р., зошит № 3, стор. 25, Науковий архів ІА АН УРСР.

²¹ Г. Г. Винницкая, Дневник участника отряда по Киеву от экспедиции «Большой Киев» за 1950 год, тетрадь № 5, стор. 44, Науковий архів ІА АН УРСР.

²² Там же, стор. 43.

²³ І. М. Самойловський, Звіт за 1955 рік. Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва, стор. 3, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁴ І. М. Самойловський, Звіт за 1951 рік. Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва, стор. 6, Науковий архів ІА АН УРСР.

гостиним двором та сквером, ближче до вул. Костянтинівської, були закладені шурфи. За допомогою їх вдалось відкрити кут будівлі з канелюрної сирцевої кладки на спонділовій глині. На рівні підшови фундаменту будівлі зустрілись знахідки часів Київської Русі: кераміка, уламки плінфи та шиферу і т. д. Нижній горизонт культурного шару тут досягав 3—3,5 м глибини ²⁵.

У 1955—1956 рр. в районі вул. Нижнього і Верхнього валів, а також вул. Глибочиці проводилися великі земляні роботи, які показали, що і ця місцевість в часи Київської Русі була досить густо заселена.

На розі вул. Глибочиці, № 72 і Нижнього валу В. А. Богусевич при обстеженні котлована на дні його знайшов биту плінфу XII ст. та черепки глиняного посуду цього ж часу. В одному з кутів цього котлована, на глибині близько 3 м було виявлено черинь глинобитної печі з цегляною вимосткою та долівку із спонділової глини ²⁶.

По вул. Нижній вал, № 49 під час риття котлована було знайдено завал цем'янки і плінфи. Судячи з характеру цього завалу, він знаходився у перевідкладеному стані. На думку дослідників, він був насипаний туди для підсипки грузького берега р. Глибочиці ²⁷.

У досить перемішаному стані було виявлено культурний шар по вул. Верхній вал, № 52. Тут зустрічались уламки кераміки — амфор X—XII ст. У 1949 р. по цій же вулиці вздовж будинків № 54—64, а також № 24—26 у викиді траншеї трапилась кераміка X—XII ст. — стінки і ручки амфор ²⁸.

На вул. Ярославській, Шекавицькій, Ратманського та Межигірській під час земляних робіт також виявлено культурні шари часів Київської Русі.

На вул. Ярославській, № 33 під час прокладання траншеї для водопроводу на проїжджій частині вулиці, на глибині до 1 м, було виявлено розвал печі. Розвал мав ширину 1,7 м, товщину — до 1 м. Під печиною простежено вугільний прошарок товщиною до 5 см. Безпосередньо під печиною та навколо неї знаходилась кераміка та уламки амфор часів Київської Русі X—XI ст. Очевидно, в даному місці було древньоруське житло ²⁹.

У 1956 р. на вул. Шекавицькій, № 36 в котловані, відритому під будівлю, для перевірки стратиграфії культурних шарів було закладено кілька шурфів. У першому шурфі на глибині 0,8 м було знайдено уламки амфор часів Київської Русі. Другий шурф на глибині 1,2 м виявив культурний шар з кухонним посудом X—XI ст., нижче якого йшли тріски із дерева з помітними слідами сокири ³⁰.

Стратиграфія шарів в цьому місці досить цікава. Між гумусованим шаром із залишками дерев'яної тріски йшли намівні шари піску, сліди розливів Дніпра.

Подібну стратиграфію шарів було помічено і на вул. Межигірській, № 42. Тут у котловані глибиною до 10 м будівельники натра-

²⁵ І. М. Самойловський, Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва за 1957 рік, зошит № 4, стор. 16—18, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁶ Ф. Б. Копилов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 1, стор. 1—3, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник археологічного нагляду за земляними роботами по м. Києву за 1957—1958 рр., зошит № 5, стор. 3—8, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁸ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території м. Києва в 1957 р., зошит № 3, стор. 1, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁹ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 23, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁰ Там же, стор. 24.

пили на культурний шар XI—XII ст. До складу цього шару входили масові знахідки кераміки, характерної для X—XI ст.,— із зрізаними вінцями і запливами на денцях, шлаки, уламки печини і амфор X—XI ст., скляні браслети, скляний перстень, шиферні прясла і т. д.³¹

У 1956 р. В. Дяденком у цьому ж місці була виявлена напівземлянка, в якій знайдено уламок світильника, залізні шлаки, шматки темного скла, фрагментовані залізні вироби, кераміку XI і XII—XIII ст. Під культурним шаром ішов намівний шар піску, під яким, в свою чергу, йшов жовтуватий ґрунт з великою кількістю трісок та уламків дерева³².

Найбільш західні знахідки часів Київської Русі на Подолі були виявлені на вул. Ратманського. В 1955 р. на розі вул. Ратманського та Межигірської при ритті котлована на глибині від 5 до 6 м пішов товстий шар дерев'яних трісок з слідами від сокир. На думку В. М. Даниленка і В. А. Богусевича, які оглядали цей шар, він свідчить про довготривалу обробку дерева в цьому місці і може бути датований X ст.³³

Отже, як бачимо, спостереження під час земляних робіт на Подолі дали досить цікаву картину заселення цієї території в часи Київської Русі. З півдня культурний шар починається від схилів гірського пасма і йде в північному напрямку до вул. Почаївської. Зі сходу його вдалося простежити від вул. Ігоровської і Борисоглібської, а на південному заході він доходить до вул. Шекавицької і Ратманського (див. рис.).

За свідченням літопису, в XII ст. Поділ був з північно-західного боку укріплений валом і частоколом. Описуючи бій Ізяслава Давидовича з Ростиславом в 1161 р., літописець говорить: «Изяслав полки рядити со братию и доспев, иде к Подолию, а Ростислав, стояще с Андреевичем подле столпия, загорожено бо бяше столпием от горы Оли до Днепра»³⁴. Про потужність оборонних споруд, які проходили в цьому місці, говорить той факт, що на порівняно невеликій ділянці, де відбувався бій, Ізяслав змушений був зосередити досить значні сили.

Безпосередньо за цими укріпленнями йшли міські квартали древнього Києва, що видно з дальшого тексту літопису: «И нача одоляти Изяслав: уже бо Половцы въездаху в город, просекаючи столпие»³⁵.

Один з дослідників історичної топографії древнього Києва — Н. І. Петров, який перший звернув увагу на ці укріплення, писав, що вони служили північними укріпленнями Подолу. Виходячи з аналізу літописних текстів і пізніших повідомлень, він вважав, що ці укріплення проходили недалеко від гори Шекавиці і були зв'язані з земляними валами на горі, що над Іорданівською церквою³⁶. Думці Н. І. Петрова не суперечать і розглянуті нами археологічні матеріали. Основний масив знахідок матеріальної культури часів Київської Русі не йде далі Шекавицької гори. За лінією укріплень, при будівництві яких, очевидно, були використані якісь природні рубежі, починались луги. Ця територія в літопису дістала назву Оболоні.

³¹ Ф. Б. Копылов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 2, стор. 36—38, Науковий архів ІА АН УРСР.

³² Там же, стор. 36.

³³ Ф. Б. Копылов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 25, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 352—354.

³⁵ Там же.

³⁶ Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 29—30.

Таким чином, аналіз літописних даних, а також археологічних знахідок, виявлених на Подолі, приводить нас до висновку, що торговельно-ремісничий Поділ, як і інші частини древнього Києва, не був беззахисним з відкритих для нападу боків. З північного сходу Поділ

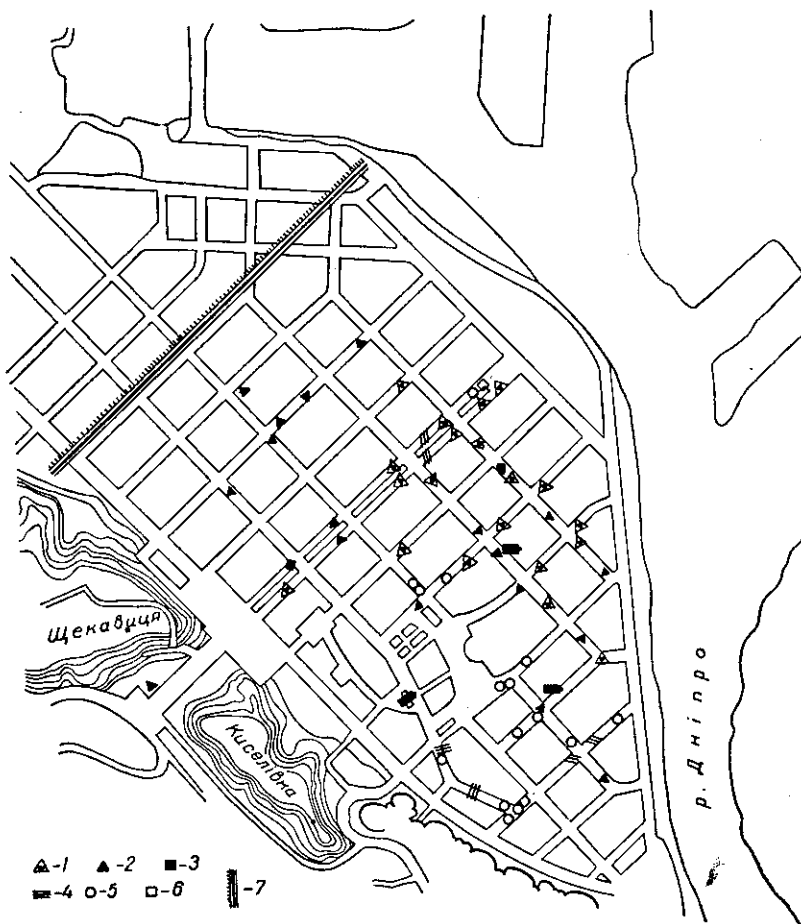

Рис. Археологічні знахідки часів Київської Русі на Подолі.

1 — масові знахідки; 2 — поодинокі знахідки; 3 — залишки дерев'яних споруд;
4 — дерев'яні вимостки; 5 — дерев'яні водопровідні труби; 6 — дерев'яні дренажні труби; 7 — лінія подільських укріплень.

омивали води Дніпра і Почайни, з півдня та південного заходу його захищали дитинці міст Володимира і Ярослава, а з північного заходу він був добре укріплений валом і столпієм. Територія на Подолі, де виявлені культурні шари часів Київської Русі, становить понад 180 га.

Важливе місце у вивченні історії древнього Києва відводиться також дослідженню його околиці, яка, як і основне ядро київських поселень, остаточно склалась в середині I тисячоліття³⁷. Одним із значних околишніх пунктів, що замикав собою з півдня київську периферію, було Китаївське городище. Воно давно звернуло на себе увагу дослідників, але тривалий час залишалось недослідженим.

Тільки в 1947 р. експедицією «Великий Київ» були проведені широкі розвідувальні роботи на Китаївському городищі та в його оточен-

³⁷ М. Ю. Брайчевський, Коли і як виник Київ, К., 1963, стор. 116.

ні, які дали досить цінні і цікаві археологічні матеріали. Біля підніжжя городища було виявлено поселення, датоване дослідниками X ст.³⁸ Воно займає підвищене плато, яке з півночі прилягає до городища. Між городищем і поселенням протікає струмок, який бере свій початок з озер, що знаходяться на захід від городища і поселення. Плато поселення поступово знижується в бік городища і дніпровської заплави. В даний час його територія зайнята фруктовим садом і житловими будовами. В північно-західній частині поселення проходить Китаївська вулиця, вздовж якої і були знайдені археологічні матеріали. Так, під час огляду котлована під будинок № 5 на глибині 1,75 м було виявлено землянку. При зачистці землянки знайдено глинобитну підлогу і грубокружальну кераміку X—XI ст.³⁹ На поселенні було знайдено і ліпну кераміку.

У 1962 р. на поселенні біля підніжжя Китаївського городища було зібрано багато матеріалів часів Київської Русі: кераміка X—XIII ст., шиферні прясла, залізні речі, шлаки і шматки кричної проковки, скляні браслети, буси тощо. В значній кількості траплялась на поселенні й ліпна кераміка, яка при попередньому ознайомленні датується VI—VII ст.⁴⁰ Наявність на поселенні культурного шару з ліпною керамікою підтвердили і земляні роботи 1963 р. Так, під час риття котлована під будинок по вул. Червонопрапорній, в східній частині поселення, було виявлено культурний шар довжиною 70—80 см, який починався на глибині 2,2—2,5 м від сучасної поверхні. В нижній частині культурного шару знаходились фрагменти ліпної кераміки. Згідно з повідомленням М. В. Холостенка, який досліджував профіль котлована, останній перерізав кілька жител і показав добру збереженість культурного шару.

Отже, наявність на древньоруському поселенні ліпної кераміки, а також грубокружальної кераміки X—XI ст., яку, на нашу думку, слід датувати значно ранішим часом, можливо, VIII—IX ст., дозволяє висловити попереднє припущення про безперервність життя на Китаївському поселенні від середини I тисячоліття до часу Київської Русі.

Таким чином, археологічні матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами в Києві, дають можливість: 1) відкривати нові, досі ще невідомі місцезнаходження культурних шарів часів Київської Русі, 2) уточнювати деякі недостатньо розроблені питання історичної топографії древнього Києва.

Розглянуті матеріали показали, що в спостереженні за земляними роботами не може бути першорядних і другорядних об'єктів. Нерідко велике значення мають навіть ті спостереження, які виявили бодай найменші сліди культурних нашарувань.

П. П. ТОЛОЧКО

К ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КИЕВА

Резюме

За последние годы благодаря регулярным археологическим наблюдениям, произведенным Институтом археологии АН УССР над земляными работами на территории Киева, накопилось довольно значительное количество новых археологических материалов. Научная цен-

³⁸ Н. В. Линка, Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 год, стор. 12, 13, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁹ Н. В. Линка, Экспедиция «Большой Киев», дневник, стор. 10, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴⁰ Матеріали зібрані В. І. Бідзілею і автором.

ность этих материалов определяется в первую очередь тем, что они позволяют внести некоторые дополнения в вопросы исторической топографии древнего Киева.

Интересные археологические материалы, впервые обнаруженные на правом берегу р. Лыбедь, на территории Караваевых Дач, позволили высказать предположение, что в этом районе находилось одно из загородных княжеских сел, возможно Предславино.

Только после нанесения этих новых археологических материалов на карту Киева мы сможем говорить более определенно о характере и размерах территории таких важных районов Киева, как Копырев конец и Подол. В частности, наблюдения над распространением культурных слоев на Подоле позволили точнее определить его линию укреплений, которые до этого определялись лишь на основании анализа летописных текстов. Основной массив археологических находок времени Киевской Руси здесь не распространяется дальше линии Шекавицкой горы.